

PLEINBURGERS

HERMAN VAN GUNSTEREN

Pleinburgers

De opkomst van een nieuwe
politieke (f)actor

van **genne** p
amsterdam

Eerste druk april 2015

© 2015 Herman van Gunsteren | Uitgeverij Van Gennepe

Nieuwezijds Voorburgwal 330, 1012 RW Amsterdam

Beeld omslag © Thinkstock

Ontwerp omslag Léon Groen

Drukwerk Bariet, Steenwijk

ISBN 9789461643636 | NUR 740

www.uitgeverijvangennepe.nl

Stuttgart is de hoofdstad van Baden Württemberg, een brave welvarende deelstaat van Duitsland. Dagelijks demonstreerde daar een massa mensen tegen de bouw van een ondergronds treinstation in het centrum, dat het oude in Hitlerstijl opgetrokken gebouw zou vervangen. De demonstranten waren geen ‘chaoten’, zoals aanvankelijk in commentaren werd verondersteld, maar brave burgers met een baan. Na hun werk spoedden ze zich naar de protestbijeenkomst in de Schlossgarten, pas daarna naar huis. De demonstraties tegen het democratisch genomen besluit tot nieuwbouw hielden maar niet op. Wat bezielde deze brave burgers en trouwe kiezers? Waarom weigerden juist zij een legitiem besluit te aanvaarden? Geen van beide partijen – de bevoegde publieke instanties noch de betrokken burgers – bewoog. Een schadelijke en onhoudbare patstelling.

De ervaren en oude christendemocraat Heiner Geissler werd benoemd tot *Schlichter* (beslechter), een tot dan toe niet bestaand ambt. Uiteindelijk wist diens onderzoek

van de grieven tegen de bouw wat beweging te brengen. Vervolgens brachten verkiezingen in deze vanouds liberale en christendemocratische deelstaat een Groene minister-president aan de macht. Die achtte zich gehouden om formeel democratisch genomen besluiten uit te voeren, maar genoot wel meer vertrouwen van de demonstrerende burgers dan zijn ambtsvoorgangers. Het lukte uiteindelijk toch om uit de impasse tussen pleinburgers en verkozen burgers te komen. De wens om te stoppen zal allengs sterker zijn geworden. Blijven demonstreren is op den duur geen houdbare optie. En een democratie waarin bevoegd genomen besluiten telkens weer zodanig worden betwist dat ze niet kunnen worden uitgevoerd is op den duur ook niet meer serieus te nemen.

Het was echter allerminst evident hoe aan de wens eruit te komen gevolg kon worden gegeven. Er ontbraken gevestigde manieren, zoals een handtekening zetten, om dit te verwezenlijken. Wie zou er namens de demonstranten mogen tekenen? En welke instantie anders dan een rechter zou bevoegd zijn een bindend democratisch genomen besluit buiten werking te stellen, laat staan dat door een eigen besluit te vervangen? Partijen verkeerden in een situatie als van mensen die zich willen verontschuldigen maar een taal spreken die geen woord voor 'sorry' kent. Wat ontbrak, waren algemeen geldende rituelen die verzoening en verandering mogelijk maakten.

Via een geïmproviseerd en subtiel samenspel wisten de burgers van de deelstaat uiteindelijk een uitweg te vinden. De Groenen en Sociaal Democraten sloten een regeerakkoord waarin ze aankondigden een volksraadpleging te houden over de beëindiging van financiële deelname aan het stationsproject. Laatstgenoemden waren tegen zo'n beëindiging, eerstgenoemden voor. De regering diende een wetsvoorstel in waarin bepaald werd dat de landsregering zich terugtrok uit de financiering van het project. Dat voorstel werd door de Landtag afgewezen. Alleen de Groenen stemden voor. Bij de *Volksabstimmung* op 27 november 2011 verklaarde 58,9 procent van de burgers die hun stem uitbrachten zich tegen de voorgestelde terugtrekking. Met politiek kunst- en vliegwerk was daarmee de impasse doorbroken en kon de bouw van het ondergrondse station doorgaan. Men was eruit gekomen, zij het niet op een manier die zich makkelijk laat navolgen.

Ook Thailand kent zijn pleinburgers. In Bangkok werd begin 2014 herhaaldelijk tegen de regering van premier Yinluck Sinawatra gedemonstreerd. Haar partij had bij de verkiezingen een duidelijke meerderheid behaald, vooral dankzij stemmen van buiten de hoofdstad. De demonstranten, die zichzelf als liberaal en progressief presenteren, zagen er niettemin geen been in om de verkiezing te boycotten die zij had uitgeschreven om de impasse te doorbreken. Die verkiezing wisten de hoofdstedelijke protesteerdere ongeldig te laten verklaren om vervolgens

Yinluck wegens corruptie door de rechter uit haar ambt te laten zetten. Was dit een bijdrage aan het handhaven van de basisregels op grond waarvan een democratie kan blijven functioneren? Mogelijk, maar succes had de rechter niet. De rest van de regering bleef zitten en de demonstranten bleven demonstreren.

Deze toestand kon niet voortduren, maar de betrokkenen waren niet bij machte om samen een uitweg te vinden. Het leger, dat zich tot dan toe afzijdig had gehouden, greep in. Een coup mocht het niet worden genoemd, maar wat was het dan wel? Een poging om, nu ook de rechter er niet in was geslaagd om respect voor de grondregels van democratie af te dwingen, dit maar met het zwaard te doen? De legerleiding riep de politieke leiders bijeen om ze vervolgens te arresteren. De coup kreeg instemming van de oude koning. En wat nu? Demonstreren werd verboden, maar ging verhuuld door toen mensen op de grond stilletjes een boek gingen zitten lezen. Bij voorkeur Orwells *1984*. De economie kachelt achteruit en de kiezers is hun stem ontnomen.

De wil om uit deze situatie weg te komen zal bij alle betrokkenen sterk zijn. Ook bij de militairen, zo is mijn indruk. Waarom zouden ze anders benadrukken dat hun optreden geen coup is? De legerleider generaal Prayuth Chan-ocha schreef zelf de tekst van een lied dat hij op muziek en vervolgens op internet liet zetten:

‘De vlammen laaien op,
laat ons optreden,
voor het te laat is,
wij zullen doen wat wij beloofden,
wij vragen een beetje meer tijd,
en het mooie land zal terugkeren,
het land zal spoedig weer goed zijn,
blijdschap zal terugkeren in Thailand.’

Hieruit blijkt, zo is mijn indruk, zijn wil om naar een normale en werkende democratie terug te keren. Hij wendt zich in eigentijdse vormen tot de bevolking. Deze wat onbeholpen en verrassende uiting illustreert waaraan het ontbreekt: een repertoire van algemeen erkende vormen met behulp waarvan gevolg kan worden gegeven aan de wens om uit de politieke impasse te komen.

In Kiev, Oekraïne, werd op het Maidanplein gedemonstreerd tegen de democratisch verkozen president Viktor Janoekovytsj.¹ Die had in november 2013 op de valreep afgezien van ondertekening van een associatieverdrag met de Europese Unie. Dat betekende het begin van een protest op en rond het Maidanplein dat lang zou aanhouden. Oppositiepartijen probeerden met toespraken de leiding van de demonstratie naar zich toe te trekken. Er werd niet naar hen geluisterd. Er kwamen botsingen

¹ Ik volg het ooggetuigenverslag van de in Sint Petersburg geboren en in Kiev woonachtige schrijver Andrej Kurkov *Ukraine Diaries: Despatches from Kiev* (Harvill Secker, Londen, 2014).

met tegendemonstranten, waarvan vermoed werd dat die door de regering werden gesponsord. Op de Oekraïense televisie was van dit alles niets te zien. Op het internet wel. Op 30 november probeerde de politie het plein te ont-ruimen, opdat, aldus de politiechef de volgende dag, de versiering van de nieuwjaarsboom doorgang zou kunnen vinden. Het mobiele netwerk werd afgesloten, pleinbezeters werden op de grond geworpen, geslagen en in busjes afgevoerd. Anderen vluchtten een kerk in. De volgende ochtend brachten omwonenden hun thee. Ook verwijderden ze hun wifwachtwoorden zodat pleinburgers weer toegang tot het internet zouden hebben. Op 1 december werden barricades op de toegangswegen versterkt, de pleinbezetting hield stand.

In januari vielen bij schermutselingen rond barricades in de Hruskevskohostraat de eerste doden. De verantwoordelijke minister noemde het gedrag van de politie onacceptabel in een beschaafd land. In februari zou hij, naar aanleiding van een filmpje op internet, aankondigen dat molotovcocktails geen deel meer zouden uitmaken van de politiewapens. De Maidanbeweging bleef actief. Er kwam op het plein een open universiteit, er werd een huwelijk gesloten. Maar ondertussen evolueerde menig bezetter van romanticus tot radicaal.

In februari ging het bezette vakbondsgebouw in brand. Er vielen meer dan 25 doden. Ook werden onthoofde lijken gevonden van vermiste pleinbezitters. Velen kregen het

gevoel dat ze een nieuwe fase waren ingegaan, waarin er geen weg terug meer was. En iedereen was zich ervan bewust dat een vredesovereenkomst nodig was, aldus Kurkov in zijn dagboek op 21 februari 2014.

Op 22 februari vluchtte president Janoekovytsj. Hij dook later in Moskou op. Het parlement zette hem af. Dit besluit werd niet door allen als democratisch legitiem aanvaard. De Krim ging naar Rusland en in het oosten van het land bezetten tegenstanders van de interimregering overheidsgebouwen. Her en der werden verkiezingen georganiseerd. Een burgeroorlog – zelfs een nieuwe koude of wereldoorlog – leek niet te vermijden. Een onzekere periode brak aan, waarin het er in Kiev verbazend rustig en beleefd toging. ‘This morning, I finally managed to persuade myself: the war has not started,’ aldus Kurkov op 4 maart. ‘Second morning without war,’ noteert hij de volgende dag.

De bezetters gaan door, niemand wil als verrader weggaan. Maar wat moeten ze doen met hun wapens en energie? Het blijkt erg moeilijk, zo schrijft Kurkov op 1 april, om revolutionairen naar een normaal leven terug te brengen. Hoe kan dit langs vreedzame weg gebeuren? Op het ogenblik is het moeilijk zo’n weg te zien. De Russische dreiging biedt in zekere zin een uitkomst: pleinburgers melden zich aan om het land te verdedigen.

Met de verkiezing van president Petro Porosjenko, die al in de eerste ronde in mei 2014 een absolute meerderheid haalde, gloorde nieuwe hoop op democratische legitimiteit en vrede. Wat hij moest doen om deze hoop levend te houden en in resultaten om te zetten was echter allerm minst evident. De separatisten in het oosten van het land erkenden zijn gezag niet en bewapenden zich. De regering in Kiev stuurde het leger erop af. Tegenstellingen werden zo gecementeerd dat betrokkenen niet meer vatbaar waren voor argumenten en feiten. De Oekraïense burgers in Sloviansk, een stad waar verzet tegen de regering in Kiev de dienst uitmaakte, meenden dat het leger dat de stad omsingelde bestond uit nationalistische fascistten. De mensen in dat leger meenden dat de stad vol zat met vermomde Russische soldaten (zie het ooggetuigenverslag van Tim Judah 'Looking for Ukraine' in *New York Review of Books*, 19 juni 2014, p.6-10). Dit zijn overtuigingen die zich niet meer door eigen waarneming of door uiteenzettingen in een voor alle burgers toegankelijke publieke ruimte laten bijstellen. Toen het Oekraïense leger de overhand kreeg werd het, waarschijnlijk met Russische steun, gestopt. Opnieuw een patstelling, nu niet op het plein, maar langs de frontlijn. Een bestand dat de separatisten enkele jaren respijt bood werd gesloten in Wit-Rusland (of all places – zelf beslist geen democratische republiek).

De uitkomst van deze pleinbijeenkomsten is weinig bevredigend. In alle drie de gevallen ruimde de regering het veld. In Stuttgart door verkiezingen, in Bangkok door

een coup van het leger en in Kiev door de vlucht van de president, gevolgd door zijn afzetting door het parlement en de verkiezing van een nieuwe president, Porosjenko. In Stuttgart ging het met kunst en vliegwerk nog net goed. In Bangkok duurt het regime van militairen voort en stagneert de economie. In Oekraïne vielen te veel doden.

Nog onbevredigender is doorgaans de uitkomst van pleinbijeenkomsten die beogen vrijheid en democratie te brengen in regimes die hoogstens in naam democratisch, maar in feite autocratisch of tiranniek zijn. Vaak eindigen ze in geweld of, als de bezetters al winnen, in een nieuwe tirannie. Is een bevredigender einde mogelijk? Kunnen wegen worden aangegeven waarlangs pleinbijeenkomsten zonder geweld en met behoud van democratisch perspectief politiek verwerkt kunnen worden?

Op zoek naar een bevredigende uitkomst

De laatste jaren berichten de media steeds vaker over mensen die op het centrale plein van hun stad of land bijeenkomen om politieke besluiten en toestanden te betwisten. Niet alleen in Stuttgart, Bankok en Kiev, maar ook in Caïro, New York (occupy), Istanbul en Hong Kong. Het zijn de nieuwe sociale media die het mogelijk hebben gemaakt om dergelijke oplopen snel en frequent te organiseren. Pleinbijeenkomsten zijn in onze tijd een politieke factor van belang geworden – een realiteit die

ambtsdragers niet kunnen negeren en een voorbeeld dat elders tot navolging noodt. Een virus waardoor het enthousiasme en de inzet voor de publieke zaak – wat Hannah Arendt ‘public happiness’ noemde – van de ene arena naar de andere overspringt.

De oude Grieken in Athene deden het ook al. Burgers begaven zich naar de agora om daar politieke besluiten te nemen en twisten te beslechten. Voor zonsongang moesten aanhangige zaken zijn afgehandeld. Na afloop van de dag gingen ze naar huis of stappen in de stad. Hedendaagse pleinbijeenkomsten stoppen niet bij zonsongang, ze duren dagen of weken voort. Ook zijn ze niet de vervulling van een burgerplicht die constitutioneel verankerd is en door het bevoegd gezag wordt erkend. De burgers mogen zich moreel verplicht voelen om op het plein te demonstreren, maar voor de autoriteiten zijn ze in onze tijd een storend element, dat liefst zo snel mogelijk moet verdwijnen.

Over het bestaansrecht van quasi-permanente centrale pleinbijeenkomsten zijn burgers op het plein en burgers die een ambt vervullen het oneens. Ze weten niet goed hoe met elkaar om te gaan, maar ze weten evenzeer dat ze lotsverbonden en tot elkaar veroordeeld zijn. Welke ordemaatregelen mogen de autoriteiten nemen en welke bijdragen daaraan mogen ze van pleinbezitters en van agenten van het geweldsmonopolie vragen, c.q. eisen? Welke rechten hebben burgers die gezamenlijk een plein

bezet houden? Als de pleinbezitters geen hiërarchische organisatie kennen en leiderschap afwijzen, met wie kan er dan worden onderhandeld en wie is bevoegd om voor een compromis te tekenen? Op het plein zullen er altijd deelnemers zijn die zo'n compromis afwijzen en zich opwerpen als ware behartigers van de zaak waarvoor men oorspronkelijk bijeenkwam. Hoe kan, gesteld dat betrokkenen daaraan toe zijn, een pleinbijeenkomst in vrede worden beëindigd?

In dit essay zoek ik naar aanknopingspunten voor een antwoord op deze vragen. Ik doe dat door vier kwesties te bespreken. Ten eerste de vraag met welk recht pleinburgers zich verzetten tegen democratisch genomen besluiten. Ze kunnen toch zelf gaan kiezen? Voor wie de parlementaire democratie en zijn politieke partijen vooropstelt, is dit geen vraag – wie de uitslag van verkiezingen niet respecteert heeft geen recht van spreken. Voor een republikein ligt dat anders. Voor hem staat voorop dat de burger van de republiek vrij is van dominantie – door medeburgers, organisaties, overheden en volksvertegenwoordigingen. Bij het vormgeven aan burgerlijke vrijheid kent de republikein aan democratie een belangrijke maar geen alles bepalende plaats toe. In zijn visie kunnen pleinburgers de vrijheid dienen door met hun kritiek en verzet de autoriteiten, ook de gekozen volksvertegenwoordigers en hun partijen, bij de les te houden.

De tweede vraag betreft de plaats van pleinburgers in de constitutie. Beroepen zij zich terecht op een recht van verzet? Dat ik ze burgers noem geeft al aan in welke richting ik een antwoord zoek.

Een derde kwestie betreft het vertrouwen tussen betrokkenen rond het plein. Willen ze met elkaar zaken doen, dan moeten ze een minimum aan vertrouwen ontwikkelen, voldoende met elkaar vertrouwd raken. Een democratische republiek functioneert dankzij de mogelijkheden die deze biedt om gezond te wantrouwen, om elkaar zonder geweld de maat te nemen. Hoe kan zo'n gezond wantrouwen zich tussen pleinburgers en autoriteiten ontwikkelen? Wat te doen met klieren en herrieschoppers, die er altijd ook zullen zijn?

Een vierde kwestie betreft stoppen. Mensen willen vaak stoppen, weggkomen uit een op den duur onhoudbare situatie, maar slagen daarin niet doordat er geen vormen, geen rituelen voorhanden zijn die stoppen markeren. Welke stoprituelen in wording zijn rond pleinbijeenkomsten te ontwaren?

Dit is een verkenning van vier kwesties rond pleinburgers. Er zijn vele andere, die niet of hoogstens terloops aan de orde komen. Dit essay geeft derhalve geen volledig beeld van de problematiek. Het is een verkenning van een deel van een groter, onontgonnen, terrein. De verkenning beperkt zich bovendien tot pleinbijeenkomsten

waar de deelnemers overwegend politiek/constitutionele contestatie bedrijven, dat wil zeggen een kwestie van algemeen publiek belang aan de orde stellen. *Single-issue*-bijeenkomsten, zoals die van de Turkse Zaterdagmoeders die willen horen wat er met hun verdwenen kinderen is gebeurd, vallen daarbuiten. Buiten beschouwing blijven eveneens oplopen die geen publiek doel dienen, zoals de Facebookrellen in het Groningse dorp Haren. Voorts worden enkel bijeenkomsten op een centraal plein gezien. Bijeenkomsten elders, in de fysieke of virtuele wereld, die evenzeer door recente communicatiemogelijkheden zijn gefaciliteerd, vallen buiten deze verkenning. Dit essay beziet ten slotte enkel pleinbijeenkomsten die zich binnen een democratie situeren. Bijeenkomsten die beogen democratie te vestigen blijven dus, hoe belangrijk ook, buiten zicht. Revolutionaire veranderingen van regime gaan gepaard met geweld en andere voldongen feiten. In een functionerende democratie spelen geweld en voldongen feiten op de achtergrond weliswaar mee, maar ze bepalen daar niet de besluitvorming en de loop der dingen.

Men zou kunnen opperen dat dit essay het zich wel erg makkelijk maakt door de harde kanten van veel eigentijdse pleinbijeenkomsten tussen haakjes te zetten en alleen naar de relatief eenvoudige kwesties van pleinbijeenkomsten in reëel functionerende democratieën te kijken. Daar kan tegen in worden gebracht dat laatstgenoemde kwesties op zich al moeilijk genoeg zijn. Bovendien zouden de antwoorden die hier worden gevonden een richtsnoer

kunnen zijn voor pleinburgers die verandering richting democratie nastreven van regimes waarin burgers geen zeggenschap hebben en waar democratie hoogstens een façade is. Uitzicht op hoe het kan als je het langs democratische weg zou willen doen zou het handelingsrepertoire van aspirant-democraten kunnen verrijken.

Het gebruik van de termen ‘democratie’ en ‘republiek’ behoeft precisering. Die kunnen gebezigd worden om alle regimes aan te duiden waarin mensen niet louter geregeerde onderdanen zijn, maar waarin ze ook deel hebben aan het regeren zelf. Mensen in die dubbelrol van regeren en geregeerd worden noemen we burgers. Hun regime duiden we losjes aan als democratie oftewel republiek – uitwisselbare termen. Het woord democratie kan ook in engere zin worden gebruikt om een regime aan te duiden waarin de meerderheid het onbeperkt voor het zeggen heeft. Critici spreken dan van een absolute of totalitaire democratie. Zij wijzen erop dat een democratie niet alleen meerderheidsbesluiten behelst, maar ook – om een democratie te *blijven* – voor een minderheid, ook een minderheid van één persoon, een redelijke gelegenheid moet bieden om zich een meerderheid te verwerven. Vrijheid van meningsuiting, van vereniging en vergadering dienen wettelijk te worden vastgelegd en via toegang tot een onafhankelijke rechter te kunnen worden afgedwongen – ook jegens de eigen democratische overheid. Aanhangers van deze visie spreken van rechtsstatelijke democratie of liberale democratie. Als zij al het enkele woord

‘democratie’ in de mond nemen dan bedoelen ze toch altijd deze gekwalificeerde of gemengde vormen van democratie. Een democratie met checks and balances, met machten die elkaar in evenwicht houden en corrigeren.

Anders dan de democraten beginnen zij die de term ‘republiek’ prefereren niet bij het recht om bij meerderheid te besluiten. Zij stellen de vrijheid van de burger centraal. Niet vrijheid in de zin van met rust worden gelaten, maar de vrijheid om het eigen leven gestalte te geven zonder daarbij door anderen, inclusief de overheid, gedomineerd te worden. Vrij leven doe je niet in je eentje, maar in lotsverbondenheid met medeburgers, wier vrijheid evenzeer respect verdient. Vandaar het recht op deelname op gelijke voet aan publieke besluitvorming. Deze democratie moet de vrijheid van burgers dienen en mag niet als absoluut uitgangspunt worden genomen. Republikeinen zijn democraten, maar niet van de absolute soort.

Democraten tegen democratie?

In dit essay kijk ik naar pleinburgers in een functionerende democratie. Welk recht hebben die om zich niet neer te leggen bij besluiten van het centrale gezag dat mede door henzelf democratisch werd gelegitimeerd? Ze hebben toch het recht om te proberen door verkiezingen die besluiten te veranderen? Waarom eisen ze meer en hoe kunnen ze dit in naam van de democratie doen?

In de negentiende eeuw werden vergelijkbare vragen gesteld over politieke partijen. Waarom moeten burgers een blok vormen als ieder afzonderlijk zijn oordeel vormt en zijn stem kan uitbrengen? Rousseau zag in dergelijke groepsvorming een bedreiging van echte democratie. Sinds de vestiging van representatieve democratieën zijn we de plaats van partijen daarin normaal en onmisbaar gaan vinden. Zonder blokvorming, zo denken we, zonder politieke partijen met leiding en achterban, is samenwerking aan de top door het smeden van politieke compromissen niet mogelijk. Het is precies deze consensusdemocratie die nu op de tocht staat. Politieke partijen, vroeger vehikels voor emancipatie en machtsdeelname, worden tegenwoordig gezien als machines voor het verdelen van baantjes in de publieke sfeer. Fractiediscipline wordt omgedoopt tot stemveegedrag. Politici zelf maken zich zorgen over de kloof die er tussen henzelf en de gewone burgers zou bestaan. Zij hadden naar eigen zeggen Fortuyn nodig om zich te realiseren wat er onder de bevolking speelde en waarover mensen zich druk maakten. Interessante ontdekking in een tijd waarin de meningen van mensen meer dan ooit worden gepeild en opgeteld.

Frank Hendriks (*Democratie onder druk. Over de uitdaging van de stemmingendemocratie*, Van Gennep, Amsterdam, 2012) beschrijft de opkomst van de stemmingendemocratie, waarin emoties en het peilen van meningen beslissend zijn. Hij erkent dat de consensusdemocratie blijft voortbestaan, maar signaleert dat veel van de kwes-

ties die de Nederlandse politiek verdeeld houden – zozeer dat besluitvorming erover in de ijskast wordt gezet – gevoed worden door spanningen tussen consensus- en stemmingendemocratie. In de negentiende en twintigste eeuw kon de democratie de dreiging van de sociale kwestie verwerken door politieke partijen en sociale partners een legitieme plaats te geven. Zo zou in de eenentwintigste eeuw de spanning tussen stemmingen- en consensusdemocratie verminderd kunnen worden als het lukt om manieren te vinden om pleinburgers gehoor te geven anders dan enkel door reguliere verkiezingen. Pleinburgers zijn geen mensen wier mening wordt gepeild en opgeteld. Het zijn burgers die iets doen in de publieke ruimte om deze beter ingericht te krijgen. De toegankelijkheid van die ruimte en de vreedzame interactie daarbinnen zijn een probleem. Maar dat is geen reden om hun activiteiten met een enkele verwijzing naar democratisch gelegitimeerde besluiten buiten de orde te verklaren.

Voor de hoeders van de gevestigde democratische orde zijn pleinburgers een soort monster of anomalie. Monsters, zo vertellen antropologen, zijn overschrijders van ‘heilige’ grenzen die maatschappelijk zo belangrijk zijn dat het doorbreken ervan als afschuwelijk wordt ervaren. Denk in onze tijd aan pedofilie of aan de beet van Luis Suárez in de voetbalwedstrijd Uruguay-Italië. Of vroeger aan menspaarden als Cheiron. Dit laatste voorbeeld laat zien dat monsters niet alleen eng en bedreigend, maar ook wijs en reddend kunnen zijn. Als men ermee weet om te

gaan, doorgaans een taak voor een held of een moedige en liefdevolle prinses, brengen ze vrede en de nodige vernieuwing. Wat buiten de orde is wordt doorgaans genegeerd (bijvoorbeeld als iemand een boer laat) of niet gezien. We gaan verder alsof er niets aan de hand is. Is dit niet langer vol te houden, dan wordt de grensoverschrijding als monsterlijk benoemd. Monsters moeten worden vernietigd of getemd. In dat laatste geval krijgen ze een plaats in de gevestigde orde. Een plaats van waaruit die orde veranderd wordt, zoals bij jachtsamenlevingen die paarden, koeien en varkens leerden houden en geleidelijk agrarisch werden.

De hoeders van de gevestigde democratische orde weten met mensen die een centraal plein bezet houden niet goed raad. Zijn het nu wel of geen democraten/burgers? Ze zijn voor democratie, maar tegen democratisch genomen besluiten. Hoe kan dat? Dat kan niet als je democratische legitimatie als absoluut beschouwt. Het kan wel binnen een republikeins perspectief, dat vele manieren kent waarlangs burgers de uitoefening van publieke macht kunnen betwisten. Dat perspectief kent een belangrijke plaats toe aan democratie, het recht van burgers om deel te nemen aan de vaststelling van regels die hun burgerlijke vrijheid gestalte geven. Maar centraal in het republikaanse staat vrijheid (Philip Pettit, *Just Freedom. A Moral Compass for a Complex World*, Norton, New York, 2014). Vrijheid, niet in de zin van met rust worden gelaten, maar in de zin van niet gedomineerd

worden. Een slaaf die met rust wordt gelaten, of zelfs middelen krijgt om zich te bekwamen en te vermaken, blijft toch onderworpen aan zijn dominus. Net als vroeger de vrouwen in het huwelijk. Ze mochten soms veel maar waren toch geen vrije mensen. Vrijheid in republikeinse zin is een civiele status die door publieke regels wordt gevormd en beschermd. Daar ligt de kerntaak van de republikeinse overheid. De vrijheid van de burger moet ook tegen dominantie door diezelfde overheid worden beschermd. Democratie, dat wil zeggen deelname van burgers, direct of indirect, aan de vaststelling van wetten, kan daartoe dienen. Maar er moeten ook andere wegen openstaan om publieke macht te betwisten, inclusief wegen om dominantie door democratie – tirannie van de meerderheid – tegen te gaan. In republikeins perspectief is pleincontestatie van democratisch gezag dus geen anomalie, maar een nieuwe vorm van betwisting die heel goed onderdeel van de gemengde constitutie van de republiek zou kunnen worden.

Pleinburgers in de constitutie

Met de term ‘constitutie’ wordt het geheel van principes en voorzieningen aangeduid waardoor het publieke leven in banen wordt geleid. De constitutie bepaalt wat burgers legitiem van elkaar en van hun overheid mogen verwachten. Niet in detail – dat is voor wetten en uitvoeringsregels – maar in grote lijnen. Wat de Nederlandse

constitutie behelst is te vinden in de grondwet en de daaromheen ontstane praktijken die als bindend ongeschreven recht gelden. Een complicatie daarbij is dat die grondwet prioriteit toekent aan internationale verdragen waar Nederland zich aan gebonden heeft. Lang niet alle verdragen bevatten bepalingen van principieel constitutionele aard. Maar de EU-verdragen en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens moeten beslist wel als onderdeel van de Nederlandse constitutie worden beschouwd. Ze geven in hoofdlijnen aan hoe het in de publieke sfeer hier te lande rechtens hoort toe te gaan.

Wat zegt onze constitutie over de massa's die zich op een centraal plein verzamelen om het bevoegd gezag te bekritisieren en tot ander beleid te noden of te dwingen? Pleinbijeenkomsten worden als zodanig niet in de grondwet genoemd. En ongeschreven recht hieromtrent heeft zich nog niet uitgekristalliseerd om de eenvoudige reden dat Nederland, anders dan veel andere landen, geen recente voorbeelden kent van pleinbijeenkomsten die beogen de constitutionele teugels aan te trekken, laat staan van pleinbijeenkomsten die beogen de constitutie te wijzigen. Terwijl her en der in de wereld pleinburgers opstaan, gebeurt dit in Nederland tot nog toe niet. Dat kan liggen aan politieke apathie, maar evenzogoed aan de veelheid van wegen waarlangs burgers in dit land eenmaal genomen democratische besluiten kunnen betwisten. Zij stemmen op partijen die de regering afkraken, zij stemden tegen het Europees grondwettelijk verdrag (dat er vervolgens in

verhulde vorm toch kwam), ze wenden zich tot de rechter voor redres van onrecht hen aangedaan door het bevoegd gezag. Jaco Alberts en Thijs Broer geven een staalkaart van recent geschapen mogelijkheden voor burgers om het bevoegd gezag aan te spreken en bij te sturen ('Burgers zoeken zelf een weg', *Vrij Nederland*, 5 april 2014).

Het kan zijn dat onder de stilte op het Nederlandse centrale plein een veenbrand smeult die, als hij naar buiten breekt, ook tot een verzameling van Nederlandse pleinburgers op de Dam, het Malieveld of zelfs het Binnenhof (de avond van de moord op Fortuyn waren sommige gezagsdragers daar bang voor) zal leiden. Nederland heeft nauwelijks ervaring met actuele pleinburgers. De beweging om uitgeprocedeerde asielzoekers een plaats in het land te gunnen was heftig, maar beperkt. Niet het plein, de centrale agora waar democratie zich afspeelt, was de gekozen locatie, maar de kerk, de uitwijkplaats die zich buiten de publieke ruimte situeert. In Nederland dus geen zichtbare pleinburgers, maar de spanning tussen de formele democratie en democratisch gezinde burgers die zich tegen de 'onbegrijpelijke' besluiten daarvan verzetten is in het land wel voelbaar. Werkgevers keren zich tegen regelzucht en betutteling. Gewone mensen herkenden zich in de ongewone Pim Fortuyn toen deze zich tegen de 'puinhopen van Paars' keerde. Lokale partijen winnen veld. Parlementariërs verwijten elkaar dat ze vreemd zijn van de gewone man, van Henk en Ingrid. Ze betreuren de kloof tussen gekozenen en kiezers. En

waar ze proberen die kloof te overbruggen, verwijten ze elkaar populisme.

Massamanifestaties waar de gevestigde publieke instituties geen raad mee weten, waren er al eerder. In de negentiende eeuw, toen er met de industrialisatie grote aantallen mensen naar de steden kwamen, vinden we veel beschouwingen over de gevaarlijke irrationaliteit van de massa. Na verloop van tijd verdwijnen dergelijke beschouwingen. Dat komt, denk ik, doordat ook de massa als een soort ongetemd beest verdween. De massa's in de steden, waar de leiders van de gevestigde orde aanvankelijk geen raad mee wisten en bang voor waren, werden door nieuwe instituties getemd. Vrouwen en kinderen uit de fabrieken. De arbeiders lid van vakbond, politieke partij en daarmee verbonden gezelligheidsverenigingen. De regerende elites en hun voordenkers spreken over de massa wanneer ze in de publieke ruimte geconfronteerd worden met een veelheid van mensen waardoor ze zich overspoeld voelen. Het ontbreekt ze aanvankelijk aan instituties waardoor de golf zich zou laten kanaliseren. Als onder druk van de omstandigheden dergelijke instituties worden uitgevonden of ontstaan, dan houdt de massa in bovengenoemde zin op te bestaan.

In de eenentwintigste eeuw maken welvaart en informatietechnologie een nieuwe opkomst van massa's mogelijk. Via sociale media kunnen burgers elkaar sneller dan vroeger vinden en zich organiseren. Autoriteiten voelen

zich overvallen door het plotselinge verschijnen van grote aantallen mensen in de publieke ruimte, waarvan de opkomst zich niet laat voorspellen en het gedrag zich niet laat controleren. Denk maar aan het via Facebook aangekondigde feestje in Haren. Overheden proberen door dataverzameling greep op deze nieuwe werkelijkheid te krijgen. Maar of dat de institutionalisering is waardoor de massa's in de informatiemaatschappij zich zullen laten temmen? De NSA spioneert verder, maar Edward Snowden, die door massa's mensen als held wordt vereerd, hebben ze nog niet te pakken. De stroom van onthutsende onthullingen, die hij ontketende, duurt voort.

De bijeenkomsten van pleinburgers zijn een van de vormen waarin de nieuwe massa van onze tijd verschijnt. Het is een vorm waarbij mensen zich begeven naar de agora, het plein voor geweldloze verbale uiteenzettingen tussen burgers over politieke kwesties en grieven. Welke constitutionele aanpassingen zijn er in de maak waardoor de acties van pleinburgers zich binnen de republiek laten verwerken? Het bespioneren van de eigen burgers en data roaming lijken me niet de institutionele vernieuwing waar we naar uitzien. Wat tekent zich verder nog af aan de horizon van institutionele vernieuwing en hoe kunnen we ons in de richting daarvan bewegen? Behalve in het geval van een gewelddadige revolutie zal die beweging naar vernieuwing gemaakt moeten worden met bestaande constitutionele middelen. Met behulp van oude institutionele brokstukken wordt het nieuwe in elkaar

geknutseld. Institutionele evolutie lijkt in die zin op de ontwikkeling van een koraalrif of die van platforms in informatiestelsels. Als we deze weg volgen, kijken we dus eerst naar de mogelijkheden waarover pleinburgers en autoriteiten volgens de geldende constitutie beschikken, naar hun rechten, plichten en bevoegdheden. Daarna kunnen we nagaan hoe ze daarmee kwesties die hen verdeeld houden te lijf zouden kunnen gaan. Hoe ze daarmee nieuwe manieren kunnen uitvinden om uit hun patstelling te geraken en de grieven van de pleinburgers in een aanvaardbaar compromis te verwerken.

Mensen die zich op een centraal plein blijven ophouden om hun overheid tot inkeer te brengen verliezen daarmee niet hun burgerschap. Integendeel, ze oefenen juist hun burgerschap uit en behouden de daaraan verbonden rechten en plichten. Zij steken hun nek uit. Juist in hun geëxponeerde positie hebben ze de bescherming van hun burgerlijke status nodig. Daarom noem ik ze pleinburgers en niet primair chaoten en verstoorders van de orde. Anders dan hun voorgangers in de negentiende eeuw hebben hedendaagse pleinburgers het recht van vergadering, vereniging, demonstratie en meningsuiting. Hun bijeenkomst is dus in beginsel legaal. Die rechten zijn niet absoluut, ze kunnen beperkt worden als de rechten van anderen of de openbare orde er ernstig door worden geschaad. Over de vraag of er sprake is van zo'n uitzondering beslist ter plaatse het bevoegd gezag, maar het laatste woord over de juistheid van die beslissing ligt

bij de rechter in een procedure waarin beide partijen, pleinburgers en bevoegd gezag, worden gehoord. De rechter keurt een dergelijke beperking van de rechten van demonstranten doorgaans alleen goed als die een redelijke gelegenheid laat bestaan om die rechten elders uit te oefenen. Dus niet in een achteraf steegje of op een afgelegen fabrieksterrein, maar op publieke plaatsen waar de demonstranten voor medeburgers zicht- en hoorbaar zijn. Geen absoluut verbod, maar een modificatie van de uitoefening van een grondrecht.

Het leger is een voorziening voor conflicten met andere staten, het mag niet tegen de eigen burgers worden ingezet. Wel heeft het leger zich bij recente pleinbijeenkomsten, bijvoorbeeld in Caïro, rond het plein en de toegangen daartoe opgehouden teneinde gewelddadigheden van onruststokers of politie te verhinderen. Soldaten als vrienden en beschermers. Toch, als het leger zich zo buiten de kazernes begeeft, gaat het niet lang goed. Dat was al zo met Julius Caesar, die met zijn leger de Rubicon overstak om ongenood Rome binnen te marcheren. En recent was het zo in Egypte toen het leger de gekozen president Morsi afzette omdat diens optreden niet meer te verenigen leek met de grondregel van democratie dat een minderheid, ook een minderheid van één, een redelijke gelegenheid moet behouden om zich een meerderheid te gaan verwerven. Wat het leger wel en niet mag bij pleinbijeenkomsten wordt in de republiek een prangende vraag. Mogen commandanten instructies van het bevoegde gezag weigeren

uit te voeren als die niet stroken met de constitutie en de plaats van het leger daarin? Mag een leger op eigen initiatief, en ter verzekering van geweldloosheid op en rond het plein, zich in de nabijheid daarvan begeven? Alles alleen in uiterste nood. Beter is het als het bevoegd gezag en de politie zelf burgers van geweld afhouden en deze waar nodig daartegen beschermen. Hoe dit te doen zonder zelf geweld te gebruiken? Door geloofwaardig dreigen met geweld. Maar als die dreiging nooit in daden wordt omgezet, hoe geloofwaardig is die dan?

Als pleinbijeenkomsten voortduren en een bedreiging worden voor gezondheid, handel en bedrijvigheid, of als de kinderen erdoor niet meer naar school kunnen, wat mag en kan het bevoegd gezag dan doen? Al dergelijke kwesties dienen bij voorkeur in overleg tussen de contesterende partijen besproken te worden. Als het goed is, komt daar een compromis uit waarin alle burgers zich voldoende herkennen. Het vereist echter veel kunst om zo'n compromis te smeden. Leaders die rond de tafel hebben gezeten, worden al gauw door burgers uit hun achterban in de steek gelaten als deze zich niet erkend maar miskend voelen. 'Achterban' is een wat misleidende uitdrukking, stammend uit een tijd waarin leden van een groepering vanzelfsprekend, zij het soms ook mokkend, de besluiten van hun voormannen (voorvrouwen waren er zelden) aanvaardden. Als overleg niet baat en de toestand niet langer mag voortduren, dan moeten bevoegd gezag en pleinburgers naar beste weten handelen. De

geldigheid van hun ingrijpen moet dan wel aan de rechter worden voorgelegd, indien mogelijk vooraf maar in elk geval achteraf in een open procedure. Zo zouden zich door een combinatie van overleg, ingrijpen en rechterlijk oordeel nieuwe vormen kunnen uitkristalliseren die de republiek nodig heeft om pleinconflicten te verwerken.

Geheel nieuw zijn de hier aangeroeerde kwesties niet. Het recht van verzet is een oud thema. De technologie en de sociale omgeving zijn beduidend anders, maar de vraag wanneer het gerechtvaardigd is om je tegen het hoogste gezag in de staat te verzetten speelt al lang. Mag dit ooit? En zo ja, onder welke omstandigheden en met welke middelen? De middeleeuwen kenden een lappendeken van gezagscentra, bijeengehouden door een net van wederzijdse rechtsbetrekkingen. Schending van die historisch gegroeide constitutie was reden voor verzet. In de zeventiende eeuw, toen het gezag sterker in de soeverein van het territoir was geconcentreerd, werd de rechtvaardiging van verzet gezocht in het niet nakomen van het sociaal contract dat heerser en burgers/onderdanen verondersteld werden te zijn aangegaan. Als verzet gerechtvaardigd is, rijst de vraag hoe ver en met welke middelen aan het verzet vorm mag worden gegeven. Tyrannicide, wanneer is het geoorloofd een tiran om te brengen? Een vraag die onderdrukten zich niet alleen eeuwen geleden stelden, maar die ook speelde in kringen rond de aanslag van Stauffenberg en andere militairen op Hitler in 1944. En die nu speelt, in

de eenentwintigste eeuw met zijn redeneringen over de gerechtvaardigheid van terreuraanslagen, moord op leiders, martelen en dodende drones.

Verzet tegen tirannen en tirannieke regimes is te rechtvaardigen. Maar hoe zit het met verzet tegen besluiten die bevoegd genomen en democratisch gelegitimeerd zijn? Wat als een verkozen president martelen en dodende drones toestaat? Kees Schuyt schreef in 1972 een mooi proefschrift over *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid* (Universitaire Pers Rotterdam). Daarin analyseerde hij onder welke omstandigheden het zich bewust niet houden aan een wettelijk voorschrift te rechtvaardigen is. Hij gaf een opsomming van vereisten waaraan wetsovertreding zou moeten voldoen om als verzetshandeling van een burger te kunnen gelden. De handeling moet gewetensvol zijn, weloverwogen, openbaar en geweldloos; rechten van anderen dienen zo veel mogelijk gerespecteerd te worden, en arrestatie en vervolging worden vrijwillig ondergaan (o.c. p.311).

Schuyts visie heeft in Nederland in de jaren zeventig aanzienlijke invloed gekregen. Is die ook op pleinburgers van toepassing? Niet zonder meer, er zijn verschillen. Bij pleinbezettingen staat wetsovertreding niet centraal als middel om overheidsonrecht aan de kaak te stellen. Samenkomen op het plein is in beginsel geoorloofd, een recht waarvan burgers vrij gebruik mogen maken. Bij Schuyt gaat het om individuele wetsovertreding die be-

wust en openlijk wordt begaan. Bij pleinburgers hebben we van doen met collectief optreden, dat een andere dynamiek heeft dan individueel handelen. Burgerlijke ongehoorzaamheid betreft een speciaal wettelijk voorschrift dat als onrechtvaardig wordt ervaren. Bijeenkomsten op het plein kennen ook vaak een specifieke aanleiding, maar krijgen wanneer ze eenmaal zijn begonnen al gauw een ruimer vizier. Ze stellen het niet goed functioneren van het republikeins/democratisch bestel aan de orde. Hun inzet is constitutioneel. Corruptie van ambtsdragers die niet wordt aangepakt; oppervlakkige en onnadenkende besluitvorming door het parlement; nepotisme; het niet werken van checks and balances; niet gehoord worden in de besluitvorming.

Pleinburgers wensen wijzigingen in de constitutie zodat die weer beter gaat functioneren, c.q. het aanhalen van bestaande constitutionele teugels, waardoor het gezag in toom gehouden dient te worden. De kunst is veranderingen te vinden en te formuleren die aan deze wens voldoen en tevens het burgerschap van alle betrokkenen respecteren. Bij deze zoektocht naar regels en rituelen om uit de impasse te komen kan lering worden getrokken uit ervaringen met en reflecties over burgerlijke ongehoorzaamheid. Bij alle verschillen vindt in beide gevallen de confrontatie immers plaats in een publieke ruimte waar burgers bewust twisten met het democratisch gelegitimeerde overheidsgezag zonder dat ze zich van de democratie afkeren.

Samenwerken met tegenstanders

In de jaren negentig van de vorige eeuw was ik, samen met een Engelse collega, te gast bij een aantal leden van de Russische Doema. Na een uur luid gepraat en gebrekkige vertaling door tolken die in hokjes verborgen zaten, werd ons duidelijk wat men wilde weten: als je coalities maakt, hoe doe je dat? Door te gaan eten, door een document te tekenen? De Russen hadden, zo bleek, geen vanzelfsprekende en algemeen aanvaarde vormen om gestalte te geven aan de wil om met politieke opposenten samen te werken. Wij konden slechts vertellen hoe dat in Groot Brittannië, Nederland en Frankrijk gaat – en soms ook misgaat. Wij presenteerden een repertoire van vormen waarvan reëel bestaande democratieën zich bedienen, maar die laten zich niet per fiat naar een nieuw gevestigde democratie overplanten. Hun vanzelfsprekendheid moet groeien. Het kost tijd en pijnlijke leerervaringen om je de kunst van het samenwerken, *'l'art de s'associer'*, zoals Tocqueville het noemde, eigen te maken. Het is bovendien niet voldoende als één van de betrokkenen die kunst beheerst. Om samen te kunnen werken moeten ook de andere betrokkenen er kaas van hebben gegeten. De kunst van het samenwerken is geen individuele verdienste, maar een collectieve verworvenheid.

Op het plein staan pleinburgers, de bezetters, tegenover de gekozen burgers, het bevoegde gezag in de republiek. Duidelijk is dat het voortduren van hun confrontatie een

patstelling oplevert die op den duur onhoudbaar is en ervoor zorgt dat alle betrokkenen op den duur slechter af zijn. Willen ze zonder geweld uit deze situatie wegkomen, dan zullen ze een vorm van samenwerken moeten vinden. Goede wil alleen is daarvoor niet voldoende. Het probleem is dat, net als bij de hierboven genoemde Russen, zo'n vorm van samenwerken vooralsnog niet voorhanden is; zij moet nog worden uitgevonden. En als er al zo'n vorm opdoemt, dan is er altijd nog de vraag of de andere partij wel te vertrouwen is. Zal hij niet stiekem willen profiteren van de samenwerking zonder zelf de afgesproken prijs daarvoor te betalen? Taal, een verzameling van begrijpelijke en algemeen geldende tekens en rituelen, is nodig om samenwerking tussen pleinburgers en verkozen burgers gestalte en vastigheid te geven. En vertrouwen is nodig om die samenwerking aan te gaan. Dat is een hele opgave – tegenstanders voldoende vertrouwen om met ze samen te werken en een taal vinden die de betrokkenen bindt. Daarvan weglopen helpt niet, de partijen zijn tot elkaar veroordeeld. Laten we de elementen van deze opgave nader bezien.

Samenwerken doe je met medestanders, met gelijkgezinden. Met mensen die eenzelfde belang hebben, dezelfde zaken belangrijk vinden. Daarom loont het, zo nemen we aan, om de krachten te bundelen. Om dat te kunnen doen is vereist dat de mensen in het samenwerkingsverband met elkaar communiceren en dat ze weten wat ze aan elkaar hebben. Hun signalen moeten begrijpelijk en

betrouwbaar zijn. Zonder dat kunnen ze hun activiteiten niet coördineren en loopt de arbeidsdeling in het honderd. De samenwerking kan een collectief doel dienen, bijvoorbeeld zuiverder water, dat door allen gezamenlijk genoten wordt. Samenwerking kan ook een individueel voordeel betreffen, bijvoorbeeld een hoger inkomen, dat niet iedereen ten goede komt. Samenwerking vergt van de deelnemers een bijdrage, een offer dat een verslechtering van hun huidige positie meebrengt. Zij betalen die prijs om een toekomstig groter goed te bereiken. Het kan verleidelijk zijn om stiekem die bijdrage niet te leveren. Het samenwerkingsverband krijgt dan te maken met zwartrijders die wel van de samenwerking profiteren maar heimelijk hun bijdrage achterhouden. Wie op dergelijk bedrog wordt betrapt kan uit de kring van gelijkgezinde samenwerkers worden gestoten of worden berispt en verbaal of anderszins met pek en veren worden bedekt. Verraad kan bij de mafia en andere misdaadorganisaties zelfs dodelijke consequenties hebben.

Samenwerking met medestanders blijft al met al de vanzelfsprekende optie, ook al kunnen zwartrijders, persoonlijke irritaties, lokale machtsspelletjes en misverstanden de realisatie ervan bemoeilijken. Minder voor de hand ligt samenwerken met tegenstanders, met mensen die andere belangen en ideeën hebben en jou dwarszitten. Met hen werk je niet samen, je bestrijdt ze. Om dat te doen moet extra goed in eigen kring worden samengewerkt. Een geduchte tegenstander houdt de medestanders bij

elkaar en maakt de band tussen hen hechter. De dreiging die van een tegenstander uitgaat kan reëel of verbeeld zijn. Het beeld van de vijand kan door invloedrijke leden van de groep worden bewerkt – door propaganda en door de rest van de groep af te snijden van onafhankelijke bronnen van informatie – om de samenhang en gezeglijkheid binnen de groep te versterken.

Van een tegenstander kun je ook leren. Welke wapens te gebruiken, waar en hoe die in te zetten, hoe je te organiseren. Dat leren van de vijand kunnen we een latente vorm van samenwerking noemen, maar dan toch wel één waarvan het doel is de ander uiteindelijk te verslaan, op de knieën te dwingen of te vernietigen. (De Koude Oorlog kende een eigenaardige vorm van latente samenwerking waarbij het erop aankwam de vijand juist niet met nucleaire wapens te vernietigen; beide partijen dienden ervan doordrongen te blijven dat zelf nucleaire wapens gebruiken vanwege de vernietigende respons geen optie was: MAD, Mutually Assured Destruction.) Al met al heb je echt wat aan een beduidende vijand/tegenstander. Hij houdt je scherp en hij versterkt de saamhorigheid in de eigen groep.

Latente samenwerking met tegenstanders kent twee varianten. Een echte vijand moet uit de weg worden geruimd en indien nodig gedood. De dreiging die er van hem uitgaat moet worden weggenomen door hem onschadelijk te maken. Van een ‘gewone’ tegenstander, zoals in een

tennismatch, willen we winnen, maar we zijn niet uit op diens blijvende vernietiging. Tegen wie zouden we anders een volgende keer moeten spelen? Hebben we in de politiek, en in het bijzonder bij confrontaties tussen autoriteiten en pleinburgers, te maken met vijanden die elkaar weg willen maken, of met gewone tegenstanders die elkaars voortbestaan als medeburgers willen?

Carl Schmitt en zijn volgelingen zagen in de strijd op leven en dood tussen vriend en vijand de kern van politiek. Alles wat zich buiten zo'n beslissende confrontatie afspeelt zou voorbode of nasleep daarvan zijn. Wat we doorgaans als dagelijkse politiek zien – de verschillende meningen en visies, de ruzies, de coalities, de strijd om steun van de kiezers – zou in het licht van de beslissende confrontatie met de vijand moeten worden begrepen. Zoals volgens Plato de schaduwen op de wand van de grot moeten worden begrepen vanuit het daar brandende vuur en uiteindelijk in het licht van de zon daarbuiten.

De republikeinse visie construeert politiek als een uiteenzetting tussen burgers, dat wil zeggen mensen die vrij van dominantie zijn. Niet afhankelijk van de willekeur van een ander, ook niet van de publieke macht zelf. Medeburgers hoeven niet je vrienden te zijn. Evenmin zijn het vijanden die uit de weg moeten worden geruimd. Burgers zijn verplicht het burgerschap van medeburgers te willen. Net als je in de rechtszaal verplicht wordt het rechtsgenoot-zijn van je tegenstander (die je misschien

liever zou wurgen) te respecteren. Burgers hoeven niet elkaars medestander of vriend te zijn. Vaak laten ze elkaar onverschillig of zijn ze tegenstanders. Ze beconcurreren elkaar, ze zijn het oneens, ze vormen beperkte samenwerkingsverbanden om hun visie door te zetten. Maar elkaars burgerschap houden ze overeind. Als dat niet meer wordt erkend komt er burgeroorlog in plaats van de politieke strijd met woorden om medeburgers voor jouw project te winnen. Burgers zijn soms medestanders, soms elkaars tegenstanders, maar nooit de vijand. Ten behoeve van het voortbestaan van burgerschap in hun republiek zijn ze verplicht om samen te werken. Maar daarbuiten zijn ze vrij hun eigen weg en vrienden te kiezen. En hun geschillen voor te leggen aan de instituties die de republiek daarvoor biedt. Niet politiek volgens Schmitt, maar politiek zoals uiteengezet door Machiavelli in zijn *Discorsi*.

Antagonistische coöperatie, samenwerking tussen mensen die het niet in alles eens en bij gelegenheid ook elkaars tegenstander zijn, is geen eenvoudige opgave. Samenwerken in de politiek is een kunst. Je moet bedacht zijn op afvallers, overlopers en meelifers die niet hun bijdrage leveren. De kosten van meedoen moeten voor alle betrokkenen lager worden gehouden dan de te verwachten baten. Er moeten betrouwbare tekens zijn waarmee aangegeven kan worden wie echt mee wil doen. Ook moeten er middelen zijn om dat meedoen vast te leggen, zodat de samenwerking niet morgen weer verdampt. Bijvoorbeeld

door een regeerakkoord te tekenen. Dat veronderstelt weer dat een handtekening als bindend geldt en niet enkel een krabbel op een vodge papier is. De republiek biedt een vast institutioneel kader waarbinnen burgers hun vrijheid gestalte kunnen geven. De vrijheid om samen te werken alsook om met elkaar te twisten.

De verbazende veerkracht van een republiek schuilt in de wijze waarop daarin met conflicten wordt omgegaan, namelijk zodanig dat de verwerking ervan de vrede tussen burgers bewaart en hun toekomstige verkeer houvast geeft. Concurrentie op de markt, hoor en wederhoor in de rechtszaal, regeren en oppositie voeren in de politiek en botsende visies op wat waar is in de wetenschap. De veerkracht van de republiek berust op diversiteit, meervoudige representatie daarvan en waardenbetrokken selectie daaruit. De republiek biedt fora waarbinnen conflicten kunnen worden benoemd, posities met elkaar kunnen worden vergeleken en uiteindelijk een bindend eindoordeel kan worden gegeven. Dat beslissende oordeel kan door één persoon, een college of een optelling van individuele oordelen worden geveld. Het oordeel is openbaar en markeert wat burgers in vergelijkbare situaties van elkaar mogen verwachten. Het oordeel wordt gestuurd door een regulerende waarde: gerechtigheid in de rechtszaal, waarheid in de wetenschap, efficiëntie op de markt en burgerschap in de republiek. Deze waarden zijn niemands exclusieve bezit; mensen duiden ze verschillend. Zo'n duiding mag worden betwist, maar

om overtuigend te zijn moet zo'n betwisting wel naar de regulatieve gedeelde waarde verwijzen.

Binnen het kader van de republiek is samenwerking een onrustig bezit dat zorg en bijstelling behoeft. Medestanders kunnen en mogen zich in tegenstanders veranderen. Samenwerkingsverbanden zijn principieel tijdelijk; alleen de republiek van burgers niet. Dit wisselende karakter van samenwerking in de republiek heeft, behalve dat het een manifestatie van vrijheid is, nog een ander voordeel. Doordat uittreden uit de samenwerking eenieder vrij staat is de verleiding tot zwartrijden minder groot. Mensen in de republiek die zich in een samenwerkingsverband tekort gedaan voelen, hebben de keuze tussen uittreden en naar een andere club overgaan, of bij de oorspronkelijke club blijven en daar hun proteststem laten horen. In dwingender samenwerkingsverbanden, zoals de mafia of de communistische partij in de Sovjet-Unie, staan op uittreden of intern protesteren zware sancties. Onvrede vertaalt zich daar eerder in heimelijk niet meedoen, maar de schijn van loyaliteit toch hooghouden.

Vertrouwen, persoonlijk en onpersoonlijk

Zwartrijden blijft voor de meeste samenwerkingsverbanden, ook die in een republiek waar vrijheid van vereniging en vrijheid van exit daaruit gelden, een terugkerend probleem. Het doet zich niet voor als voor alle betrokkenen

blijven samenwerken beter is dan heimelijk niet bijdragen. Het probleem bij zo'n *assurance game* is enkel de samenwerking tot stand te brengen – de eerste stap zetten om elkaar te gaan vertrouwen. Is die eenmaal gedaan, dan blijft de samenwerking stabiel. Dat ligt anders in situaties die de structuur van het *prisoner's dilemma* hebben. Daar lokt permanent de verleiding om de vruchten van samenwerking te plukken maar zelf heimelijk niet je bijdrage daaraan te leveren. Wanneer samenwerkers in de gaten krijgen dat er onder hen bedriegers zijn, dan zullen ze zelf minder bereid zijn hun bijdrage te blijven leveren. Als ik bijdraag en hij profiteert, dan ben ik een sukkel. Om die positie te vermijden lever ook ik mijn bijdrage niet. Zo redeneren ook vele anderen. Allengs droogt de stroom aan bijdragen op en valt de samenwerking uiteen. Iedereen is slechter af dan daarvoor.

Over hoe zo'n scenario kan worden vermeden is veel nagedacht. Mensen komen elkaar veelal vaker dan eenmaal tegen. Ze laten hun vorige ervaring met de ander – is hij samenwerker of bedrieger – meespelen in hun beslissing hem nu al dan niet te vertrouwen, al dan niet verder samen te werken. In zo'n *repeated two person prisoner's dilemma* liet Robert Axelrod spelstrategieën met elkaar wedijveren (*The Evolution of Cooperation* Penguin, Londen, 1984). De winnaar, met het beste overall resultaat, was *tit for tat*: werk samen; als de ander je bedriegt, weiger dan de volgende keer samenwerking; als hij vervolgens wel weer samenwerkt, werk dan de keer daarop weer

samen. Een latere verfijning, ingebracht door Robert Nowak, is *generous tit for tat* (*Supercooperators: Evolution, Altruism and Human Behavior or Why We Need Each Other to Succeed*, Canongate, Edinburgh, 2011, p.36). Dit programma houdt rekening met de mogelijkheid dat wat als bedrog overkomt uit een vergissing of slordigheid kan voorkomen. Het programma mengt ‘oog om oog’ met zo nu en dan ‘vergeving’ en scoort daardoor wat beter dan Axelrods oorspronkelijke winnaar.

Dit gaat allemaal over directe wederkerigheid, over vertrouwen tussen personen die elkaar kennen. Samenwerking in moderne samenlevingen vergt echter maar al te vaak onpersoonlijk vertrouwen tussen personen die tot dan toe geen ervaring met elkaar opdeden. Een bezoek bij een noodarts, eerste hulp bij ongelukken, geld in het buitenland pinnen, anonieme tegenliggers op een provinciale weg. In zulke situaties hebben we weinig keus, we moeten de ander wel vertrouwen. Hoe kan het dat zo’n onpersoonlijke samenwerking, die geen persoonlijke voorgeschiedenis kent, niet bezwijkt onder de voortdurende verleidingen van het prisoner’s dilemma? Wordt het vertrouwen in samenwerking slechts afgedwongen door de situatie waarin men verkeert, zoals het pasgeboren kind dat zijn verzorgers wel moet vertrouwen, of de automobilist die op de provinciale weg zijn tegenliggers wel moet vertrouwen? Nee, er zijn situaties waarin mensen vrij zijn om niet in zee te gaan met personen die ze niet kennen, maar desalniettemin de samenwerking met ze

aan durven gaan. Waarop is hun vertrouwen in vreemden gebaseerd? Waar directe wederkerigheid ontbreekt, waar mensen geen persoonlijke voorgeschiedenis met elkaar hebben waar ze op af kunnen gaan, daar kan indirecte wederkerigheid blijkbaar toch tot stand komen. Hoe? Nowaks verrassende antwoord luidt: via praten over reputatie. Hoe iemand, bijvoorbeeld een arts, functioneert wordt besproken en gewogen door mensen die direct of indirect met hem of haar te maken kregen. Zo vormt zich een reputatie. Die kan versterkt en onderbouwd worden door officiële keuringen zoals een artsexamen en inspecties. De onofficiële – mond-op-mondreclame, vergelijkende oordelen en cijfers op internet – zijn echter niet weg te vlakken. Een overheid die dit toch probeert wordt op den duur door niemand meer geloofd.

Onpersoonlijk vertrouwen kan betrekking hebben op een bijzonder iemand, zoals Nelson Mandela, alsook op een institutie, zoals de afdeling rechtspraak van de Raad van State, c.q. op een persoon in een rol, zoals de toegevoegde advocaat. Onpersoonlijke en incidentele samenwerking is in een moderne individualistische maatschappij schering en inslag. Het vertrouwen dat nodig is om die samenwerking aan te gaan berust, zowel bij samenwerking met bijzondere personen als bij samenwerking met personen die een institutionele rol vervullen, op reputatie. Die wordt beproefd door praten, door roddel en beeldvorming. Deze laatste termen geven aan dat ook bij het vestigen van reputatie bedrog op de loer ligt. Denk maar aan de

voorheen gevierde professor Diederik Stapel. Maar dergelijke uitglidders nemen niet weg dat we doorgaans toch vertrouwen op reputatie. We moeten wel. Reputatie en roddel, dat wil zeggen praten over derden, zijn dus geen onaangename bijverschijnselen van de moderne communicatiemaatschappij, geen schuim, maar essentieel voor het functioneren daarvan. Dankzij praten over derden worden reputaties bevestigd, versterkt, ondermijnd of gebroken. Dat praten wordt door velen geregistreerd. Het wordt hoorbaar en zichtbaar via televisie, krant, internet en twitter. En via met overheidsgezag beklede instanties als de volksvertegenwoordiging, de inspectie van de volksgezondheid en beroepsorganisaties, bijvoorbeeld van juristen (waardoor Abraham Moszkowicz uit de advocatuur werd gezet) of wetenschappers.

Politiek in de republiek is strijd met woorden. Loos en leugenachtig gepraat volgens velen. Soms hebben ze daarin gelijk. Wat ze niet zien – en toegeven, dit is niet makkelijk te zien – is dat oordelend praten over competentie en betrouwbaarheid van mensen, dus ook van politici, essentieel is in een moderne samenleving. Daarin zijn we, door de vergaande arbeidsdeling, voor samenwerking immers aangewezen op onpersoonlijk vertrouwen. Roddel en reputatie vormen het smeersel waardoor indirecte wederkerigheid kan functioneren. Mijn bereidheid tot samenwerken is niet enkel afhankelijk van eerdere persoonlijke ervaringen die ik met mijn partner had. Mijn bereidheid om de samenwerking aan te gaan met iemand

die ik niet eerder tegenkwam laat ik bepalen door diens reputatie, c.q. de reputatie van de institutie waarbinnen hij werkt. Het oordeel over hoe competent en betrouwbaar een persoon of institutie is varieert. En reputaties kunnen door manipulatie en bedrog worden gestuurd. Maar dit is geen reden om roddel over reputatie af te doen als oppervlakkig of giftig schuim. Zonder oordeel over reputatie, en zonder manieren om dat oordeel bij te stellen, zou bijna elke samenwerking, behalve die tussen kennissen, in het honderd lopen of niet van de grond komen. Reputatie en roddel zijn geen oppervlakkig extra, maar bij nader inzien een kernelement van hedendaags samenleven en samenwerken.

Wat betekenen deze inzichten uit de speltheorie voor de kwestie pleinburgers versus gekozen burgers? Kunnen ze zich uit hun patstelling bevrijden door gebruik te maken van deze inzichten? Politiek, het praten van burgers met elkaar over de inrichting van de publieke zaak, schept, als het goed is, vertrouwen. Dat lukt niet altijd. Dat voedt het standaardbeeld dat politici maar wat zeggen, draaien en liegen. Dit laat onverlet dat burgers door met en over elkaar te praten elkaars betrouwbaarheid aftasten en ijken. Een functie van praten in de politiek is het wekken van vertrouwen, waardoor wat eerder onmogelijk leek door samen op te trekken toch bereikbaar wordt. Volksvertegenwoordigers doen dat namens de burgers door elkaar en de regering te beproeven en te bekritisieren. Het welkijkse vragenuur is, anders dan velen menen, geen loos

toneelspel, maar een arena waarin reputatie gevestigd en op de proef wordt gesteld. Heiner Geissler, die bij het protest tegen de bouw van het station in Stuttgart als *Schlichter* werd aangesteld, had de naam een kundig, ervaren en eerlijk politicus te zijn. Dankzij die reputatie kon hij een begin van beweging in de impasse tot stand brengen. Maar reputatie alleen is niet genoeg. In Syrië moest de gerenommeerde Kofi Annan concluderen dat hij niets vermocht.

Dankzij zijn goede naam kan een betrouwbaar persoon soms iets in beweging zetten. Als partijen zien dat enige beweging mogelijk is zullen ze daarover praten, in eigen kring en met elkaar. Ze gaan de mogelijkheid serieus nemen van een uitweg die niet enkel bestaat in het capituleren van de tegenstander. Vervolgens moeten ze ook begrijpelijke tekens en rituelen vinden om zo'n uitweg vorm te geven en begaanbaar te maken. En als dat lukt moeten ze ook nog nagaan of ze erop mogen vertrouwen dat de wederpartij zijn beloofde bijdrage zal leveren. Al met al geen eenvoudige taak: mogelijkheden ontdekken, begrijpelijke vormen vinden en de betrouwbaarheid van de tegenstanders aftasten. Toch lukte dit bijvoorbeeld bij de overgang naar democratie voor allen in Zuid-Afrika. Mandela's reputatie was al torenhoog en werd er alleen maar groter door. Samenwerking tot stand brengen vereist de durf en de kunst om visie, taal en reputatie te combineren. Dat is moeilijk, maar soms lukt het. Dergelijke voorbeelden van succes kunnen vervolgens door

anderen worden nagevolgd. Zo zouden zich geleidelijk vormen kunnen vestigen om uit de pleinburgerimpasse te geraken. Vormen die voor velen, en niet enkel voor virtuozen als Mandela, beschikbaar zijn. Als zodoende de betrekkingen tussen pleinburgers en autoriteiten geïnstitutionaliseerd raken, als ze weten wat ze aan elkaar hebben en van elkaar mogen verwachten, dan zal hun onderlinge verkeer ook hanteerbaarder worden. De kans op onbedoelde gewelddadigheden zal daardoor afnemen.

Stoppen

Een bijdrage aan het doorbreken van de impasse tussen pleinburgers en gekozen burgers kan ook komen van een analyse waarom stoppen, ook als we het oprecht willen, zo vaak niet lukt. Ik schreef daarover in *Stoppen: U wilt het, U kunt het, U doet het niet* (Van Gennep, Amsterdam, 2002). De titel, bedacht door Cox Habbema, vat mooi de logica en humor samen van aspirant-stoppers die klem zitten. Hij suggereert dat het louter over enkelingen gaat, maar in het boek wordt betoogd dat alle stoppen, ook het meest individuele, een sociaal aspect kent. Wel willen stoppen maar daar niet in slagen doet zich vooral voor als het ontbreekt aan sociaal aanvaarde vormen, aan rituelen die stoppen betekenen en bevestigen. Als dergelijke rituelen ontbreken wordt stoppen onbepaald en moeilijk grijpbaar. Het vergt sterke individuele wilskracht. Maar ook die blijkt vaak onvoldoende.

De roker weet zich vrij om elk moment te stoppen, maar die vrijheid wordt makkelijk zelf een belemmering. Wanneer te stoppen? Als ik elk moment kan stoppen, dan is er altijd een beter moment dan nu, dus stop ik nooit. Onbeperkte vrijheid om te kiezen blijkt aldus een verborgen vloek. Ik wil mijn tante, op wie ik zeer gesteld ben, opzoeken. Aangezien zij mij elk moment kan ontvangen en ik steeds dringende zaken heb, wordt de datum van het bezoek keer op keer vooruitgeschoven. Ineens blijkt er een halfjaar voorbij zonder bezoek. Vind ik haar minder belangrijk dan de dringende zaken die mij bezighielden? Nee, beslist niet. De ruime keuzevrijheid maakte het moeilijk mijn echte prioriteiten in een tijdig bezoek om te zetten. Idem dito kunnen echtgenoten, die ampel gelegenheid hebben elkaar te spreken, een gesprek telkens uitstellen en daardoor feitelijk langs elkaar heen leven. Iets dergelijks geldt ook voor communicatie met jezelf. Voor jezelf ben je altijd beschikbaar en zodoende kan aandacht voor jezelf telkens op de langere baan terechtkomen. Zo doe je jezelf ongewild tekort.

Voor het doorbreken van de impasse tussen pleinburgers en verkozen burgers zou het helpen als er duidelijker gemarkeerde momenten en rituelen zouden zijn die noden tot *nu* handelen. Zoals de datum waarop je besloten moet hebben om je hypotheek al dan niet te verlengen. Vroeger was Kerstmis een evident moment van vrede. December 1914 in de eerste wereldoorlog voetbalden Britse tegen Duitse soldaten in het niemandsland tussen de loopgra-

ven. Een initiatief dat door de leiding meteen hard de kop in werd gedrukt.

Tijdens mijn studie naar stoppen deed ik een onverwachte ontdekking. Vooraf dacht ik dat ik een goede stopper was, maar allengs moest ik hierbij een vraagteken zetten. Abrupt ophouden, afkappen, laat vaak de logica intact van de situatie waarmee werd gestopt. De junk die abrupt stopt maar nog steeds het junkgedrag vertoont en vroeg of laat weer gebruikt; hij blijft een gebruiker met afwisselend een minteken en een plusteken. De veelheid van militaire coups in Thailand doet ook een dergelijk patroon vermoeden. De impasse wordt wel afgekapt, maar de logica ervan duurt voort. Denk ook aan Allen Carr, de accountant die stopte met roken en de rest van zijn leven wijdde aan boeken als *The Easy Way to Stop Smoking*. (Niet) roken bleef zijn leven beheersen. Hij stierf aan long-kanker.

Echt stoppen, zo realiseerde ik me, vereist niet louter afkappen, maar ook een soort rouwperiode, waarin de oude situatie wordt erkend, besproken en vervolgens afgesloten. Niet enkel naar voren stormen, maar ook terugkijken en erkennen wat was. Zoals bij de Waarheids- en Verzoeningscommissie in Zuid-Afrika in de jaren negentig van de vorige eeuw. De beëindiging van pleinbijeekkomsten zou, denk ik, baat hebben bij meer dan enkel afkappen. De nieuwe samenwerking heeft meer kans van slagen als dat wat was – de grieven en de

incidenten op en rond het plein – besproken en erkend wordt, zodat een echte nieuwe start mogelijk wordt en de betrokkenen niet gevangen blijven in de logica van de situatie die ze achter zich willen laten. Let bygones be bygones, ja, maar praat er wel over. Erken wat was in de hoop het echt achter ons te kunnen laten. Praten in je eentje is daarvoor niet voldoende. Nodig zijn fora, publiek zichtbare en toegankelijke plaatsen, waar burgers met en tegen elkaar praten, hun oordelen geven en zodoende hun conflictueuze verleden verwerken.

Contrademocratie

Waarom eigenlijk al die aandacht voor pleinburgers? Ze trekken aandacht in de hoop hun boodschap te verspreiden en hun zin te krijgen. Maar waarom zouden wij, schrijver en lezers van dit essay, daar nog een schepje bovenop doen? Wel, eenvoudig omdat het medeburgers betreft. Ook als het om een enkeling of weinigen gaat, verdient hun burgerschap bescherming. Bovendien hebben we hier van doen met mensen die niet achteroverleunen, maar hun tijd en reputatie inzetten om op het centrale forum hun kritisch burgerschap uit te oefenen. Burgers in actie. Ze ervaren daarbij, als onbedoeld extra, Hannah Arendts *public happiness* – de aanstekelijke vreugde die voortkomt uit het handelen van burgers in de publieke sfeer waardoor daar iets nieuws tot stand komt.

Pleinburgers zijn in ruimere zin van belang omdat zij uitdrukking kunnen geven aan wat elders in de maatschappij broeit. *Kunnen* geven, want ook deze vertegenwoordiging slaagt niet vanzelf. Vaak herkennen mensen zich in wat op het centrale plein wordt opgevoerd. Er gaat ze een licht op en ze voelen zich begrepen, zoals in 2002 mensen zich herkenden in Pim Fortuyn. Maar soms blijft wat zich op het plein afspeelt een geïsoleerd gebeuren, dat bij gewone mensen weinig weerklank vindt. Het laat ze onverschillig of ze keuren het af als een ongepaste verstoring van de orde. De zelf niet actieve burgers, de toeschouwers, vormen zich een oordeel. Soms leidt dit ertoe dat ze van passieve burgers in actieve veranderen.

In de democratische republiek is vertrouwen een bijproduct van de mogelijkheid om langs reguliere weg te wantrouwen, dat wil zeggen medeburgers die ambten vervullen te bekritisieren, ter verantwoording te roepen en uit hun ambt te verwijderen. De gevestigde liberale democratieën boden daartoe een aantal wegen. De laatste decennia worden die door meer en meer burgers als onvoldoende ervaren. Ze worden gezien als onderdeel van het heersende systeem, waarin de elite de baantjes onderling verdeelt en elkaar waar mogelijk de hand boven het hoofd houdt. Er heerst in de maatschappij meer dan vroeger wantrouwen jegens *de* politiek. Dat uit zich niet alleen in gemor, maar ook in het bedrijven van andere vormen van betwisting van het handelen van gezagsdragers. Pierre Rosanvallon spreekt van con-

trademocratie (*Counter-democracy: Politics in an Age of Distrust*, Cambridge, Cambridge University Press, 2008). Die kent drie vormen. Ten eerste houden burgers toezicht op het functioneren van de reguliere democratie. Door waakzaam en onderzoekend te zijn, door vermoedelijk foute zaken aan de kaak te stellen en door een oordeel daarover te formuleren. De tweede activiteit van burgers in de contrademocratie is het recht opeisen om over werkelijk fundamentele zaken zelf te beslissen, tezamen met medeburgers per referendum, of individueel, zoals bij euthanasie. De derde activiteit van burgers in de contrademocratie is het tegenhouden, zoals bij de bouw van het station in Stuttgart.

Rosanvallon zelf oordeelt over dit laatste erg negatief. De vroegere emancipatoire democratie die projecten opzette om een betere wereld tot stand te brengen zou volgens hem vervangen zijn door een democratie van verwerping. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw, zo schrijft Rosanvallon, '[a]n age of weak negative politics has begun. Today's "rejectionists" cannot be compared with the rebels and dissidents of old. Their refusal to participatie in the system contains no implicit image of the future. They offer no critique of the existing system as a prelude to further action. Their position lacks a prophetic dimension. In a chaotic and angry way they give voice only to their own inability to make sense of things and find their place in the world. In order to exist they therefore believe that they must vent their wrath on a variety

of “rejects”: foreigners, immigrants, “the system”. Their only hope lies in hate. Counter-democracy has thus been transformed into a banal form of opposition to democracy itself. Instead of oversight and criticism as ways of increasing citizen activity, today’s negative politics marks a painful and energy-sapping shrinkage of that activity’ (p.190). Ik lees in deze tirade een *loss of nerve* van de auteur van een overigens inspirerend boek. Nee-zeggen is een essentiële vrijheid. Het tegenhouden van onbesuisde of ondoordachte initiatieven blijkt, terugkijkend met de kennis van nu, vaak verstandig en welkom.

Pleinburgers zijn, kortom, geen geïsoleerd verschijnsel. Ze kunnen worden gezien als speerpunt van een reëel bestaande contrademocratie. En soms als vertolkers van wat leeft onder de door Rosanvallon zo verguisde nee-zeggende passieve medeburgers. Pleinburgers proberen voor deze stromingen een plaats te verwerven in de bestaande constitutie van de republiek.

Conclusie: samenwerken met pleinburgers in de republiek

Wat hebben de voorgaande omzwervingen via constitutionele theorie, vertrouwen, evolutionaire speltheorie, de kunst van stoppen en de contrademocratie opgeleverd? Pleinbezettingen zijn een verschijnsel van onze tijd. Ze zullen zich blijven voordoen, ook al scheppen ze problemen waar de heersende machten – en ook de pleinbur-

gers zelf – niet goed raad mee weten. Ze hebben weinig ervaring om op te bouwen. Het standaardrepertoire van reacties blijkt nauwelijks iets te bevatten wat de geleidelijk aan onhoudbare situatie van bezetting vlottend kan trekken. Onze zoektocht heeft wel aanknopingspunten voor de ontwikkeling van dat repertoire opgeleverd, maar (nog) geen robuuste bestanddelen daarvan. Vooralsnog moeten we het doen met richtlijnen voor een repertoire in wording. Tot slot vat ik de bevindingen samen.

Dit essay focust op pleinbezettingen in functionerende democratieën. Zijn ze daar überhaupt wel legitiem? De betwiste beslissingen zijn legitiem, genomen of gescreend door verkozen burgers. De bezetters van het plein kunnen zich toch organiseren om bij volgende verkiezingen de gewenste wending tot stand te brengen? Voor wie democratie absoluut neemt, dat wil zeggen het primaat bij de volksvertegenwoordiging legt, ligt het antwoord voor de hand. In republikeins perspectief is dat anders. Daar staat de vormgeving aan vrijheid als non-dominantie centraal. Democratie, deelhebben aan de formulering van publieke zeggenschap, is daarvoor een belangrijk middel, maar niet het enige. Dominantie moet vermeden worden. Niet alleen in het verkeer tussen gelijke burgers in zowel het private als het publieke leven. Ook voor dominantie door overheidsinstanties dient te worden gewaakt. Ook als die via democratie tot stand komt. Burgers dienen over een diversiteit van wegen te beschikken om dominantie te bestrijden. Als de ene weg, zelfs als het die van

verkiezingen en democratie betreft, niet werkt, is het goed dat er een andere is.

Bezitters van het centrale plein zijn geen chaoten die zich buiten elke publieke orde plaatsen. Zij zijn medeburgers die de moeite namen zich naar de agora te begeven. Zij zijn en blijven daar om onrecht in het functioneren van het publieke bestel te herstellen. Niet om zich te vermaken of eigen voordeel te behalen (al kunnen zij, bij wijze van bijproduct, wel een kostbare ervaring van *public happiness* opdoen). Zij dienen de publieke zaak, ze willen verandering van de constitutie of van het functioneren daarvan. Ook als ze op het plein zijn, houden ze de rechten en plichten die alle burgers hebben. Het feit dat verkozen gezagsdragers niet goed raad weten met voortdurende pleinbijeenkomsten is geen reden om die buiten de orde van de constitutie te verklaren. In de negentiende eeuw wisten de heersende machten aanvankelijk ook geen raad met vergaderingen en politieke partijen. Allengs kregen die toch een legitieme plaats in de constitutie. Het zou goed zijn als dat met pleinbijeenkomsten ook zou gebeuren. Bezinning op de voorwaarden waarop die voort mogen duren, c.q. beëindigd kunnen worden, is op zijn plaats. Daarbij kan men te rade gaan bij het oude leerstuk van het recht van verzet. De komst van meer democratie heeft dat recht niet overbodig gemaakt.

Pleinbezettingen kunnen niet eeuwig voortduren. Het blijkt moeilijk die te beëindigen, ook als de wil daartoe

bij beide partijen aanwezig is. Hoe komt dat? In de eerste plaats doordat wat we hier vlot aanduiden als ‘partijen’ geen eenheid vormen. Ze zijn vaak innerlijk verdeeld. Het publieke gezag kent procedures waardoor verdeeldheid in eigen gelederen kan worden omgezet in eenheid, in spreken uit één mond. Als het goed is, houden ook degenen die tegen waren zich aan het besluit. (Lenin noemde dit democratisch centralisme). Aan de kant van de pleinbezetters ligt dat anders. Wie mag er namens het plein onderhandelen? Op grond waarvan zouden uitkomsten daarvan de andere pleinburgers binden? Leiderschap op het plein is een vliedend verschijnsel, niet gesteund door regels die bepalen wie wat mag doen en welke besluiten voor wie bindend zijn. Wie gaat onderhandelen en compromissen sluit, wordt al gauw verketterd als een verrader die met de vijand heult. Als er voor samen optreden weinig vormen en regels zijn, dan wordt de saamhorigheid vooral gestut op het vriend-vijandschema. Vrienden zijn de goeden, dat wil zeggen degenen die dezelfde morele verantwoordiging delen. Vijanden alle anderen. Als er tussen de vrienden toch vroeg of laat onenigheid rijst, dan wordt die vaak uitgevochten via beschuldigingen van verraad. Dat leidt tot afsplitsingen en uitstoting. Dat is slecht voor de gemene zaak waarvoor men aanvankelijk gezamenlijk stond.

Voor het publieke gezag is het verleidelijk om deze potentiële verdeeldheid onder de pleinburgers op te stoken en zodoende hun beweging uiteen te doen vallen. Dat kan

echter als een boemerang werken en de eenheid tegenover deze manipulerende vijand juist versterken. Beter, zo betoogden we, is het om het vriend-vijandschema te schuwen. Burgers die met elkaar overhoopligen zijn elkaars tegenstander, maar niet elkaars vijand. Ze hoeven ook niet elkaars vriend te zijn. Een vriend steun je door dik en dun, een vijand schakel je uit als het kan. Zulk uitschakelen is tussen burgers taboe. In de verwerking van hun conflicten blijven ze verplicht elkaars burgerschap te willen – het te respecteren, te beschermen en te bevorderen. Ze zijn niet verplicht om het over allerlei andere zaken eens te zijn. Ze zijn wel verplicht om met hun geschillen om te gaan, zodanig dat het burgerschap van allen gerespecteerd wordt. Antagonistische coöperatie, zoals in de wetenschap, de rechtszaal, op de markt en in de politiek. Burgers verenigen zich in zelf gekozen verbanden en zijn vrij daaruit te zijner tijd ook weer uit te treden. Dat is normaal in een republiek, het maakt de uittreders niet tot verraders. Samenwerkingsverbanden zijn daar wisselend. Aldus de republikeinse visie waarin pleinbijeekomsten kunnen worden ingebed.

Dat laat onverlet dat voor het beëindigen van pleinbijeekomsten samenwerking nodig is. Als de vormen daarvan ongekend of diffuus zijn en het nodige vertrouwen zich nog moet vestigen, dan blijft dat een moeilijke zaak. Er zijn vormen, tekens en rituelen, nodig die voor allen beëindigen markeren. Om die in zicht te krijgen loont het om bij eerdere ervaringen met het beëindigen van

pleinbijeekkomsten aan te haken, af te kijken hoe zij het deden. Naarmate vormen worden gekopieerd of als inspiratie gelden, kunnen ze allengs vanzelfsprekender worden en gevestigd raken.

Om samen te werken is vertrouwen nodig. Vertrouwen dat je partner je niet op slinkse wijze onderuit zal halen. Bij samenwerking tussen tegenstanders die hun patstelling willen doorbreken ligt dat extra moeilijk. De evolutionaire speltheorie laat zien hoe vertrouwen zich hier toch kan ontwikkelen. Niet alleen tussen partners die elkaar kennen doordat ze herhaaldelijk met elkaar probeerden samen te werken, maar ook tussen vreemden. Laatstgenoemden zijn aangewezen op onpersoonlijk vertrouwen. Zij gaan daarbij af op reputatie. Die wordt gevestigd, en ook ondermijnd, door te praten en te oordelen over de competentie en betrouwbaarheid van derden. Dat is ook wat in de politiek, in de media en op het internet gebeurt. Wat loos gepraat lijkt heeft wel degelijk een functie, namelijk het vestigen en ijkken van onpersoonlijk vertrouwen. Zonder dergelijk vertrouwen kan een moderne maatschappij niet functioneren.

Vertrouwen tussen pleinburgers en verkozen burgers, zodat ze weten wat ze van elkaar mogen verwachten, zou zich geleidelijk kunnen ontwikkelen. Een ontwikkeling die in gang kan worden gezet door de bemiddeling van bijzondere personen die alom vertrouwen genieten. In een democratische republiek wordt vertrouwen gevoed en

versterkt door de mogelijkheid om gezond, dat wil zeggen langs reguliere weg, te wantrouwen. In navolging hiervan zou het vertrouwen tussen pleinburgers en gekozen burgers bevorderd kunnen worden door een institutie te creëren waar dit op de proef kan worden gesteld.

De studie van stoppen laat zien dat de vrijheid om elk moment te stoppen een verborgen vloek kan zijn. Als je elk moment kan stoppen, dan is er altijd wel een beter moment dan nu. En zo stop je nooit. Beter is het om enkele voor de hand liggende vaste momenten voor stoppen te hebben. De studie van stoppen leert ook dat plotseling afkappen vaak minder radicaal is dan het lijkt. De logica van wat gestopt moet worden verandert er niet door. Vaak komt het afgekapt na verloop van tijd weer net zo hard terug. Beter is het om een soort rouwperiode aan te houden waarin dat wat gaat ophouden erkend en herinnerd wordt. Praten over wat was, als weg om het los te laten.

Pleinburgers komen niet uit de lucht vallen. Zij komen uit de maatschappij. Volgens sommigen, bijvoorbeeld Maurice d'Hondt, smeult daar een veenbrand van ontevredenheid en ressentiment die vroeg of laat in vlammen zal uitbreken. Dat kan zo zijn. Het loont voor gezagsdragers in elk geval om het zekere voor het onzekere te nemen en verbinding met de ontevredenen te maken. Dat kan door ze op te zoeken en met ze te praten, zoals Alexander Pechtold met PVV stemmers deed. Ook kan geprobeerd worden om een lijn van kritiek te formuleren in de hoop

dat ontevreden en zich daarin herkennen en erkend voelen. Sommigen verafschuwen dit als populisme, uitvinden wat de mensen vinden en ze dan naar de mond praten. Ontevreden kunnen ook in de gaten worden gehouden via geheime en verfijnde enquêtes of door ze te bespioneren. Ook dat gebeurt in Nederland. De koninklijke, of beter gezegd republikeinse, weg is om te communiceren met degenen die de moeite nemen om zich in de publieke ruimte te laten horen over zaken van gemeenschappelijk belang. In de contrademocratie worden beslissingen van het formeel democratisch gezag betwist – door het te monitoren, te corrigeren en door het recht te eisen van beslissing door alle burgers. Die betwistingen verdienen het om een reguliere plaats in het hedendaagse constitutionele bestel te krijgen. Wees blij met lastige burgers die zich laten horen en zich op de agora voor verdere uiteenzetting met medeburgers, zowel gewone als verkozen, presenteren. Pleinburgers zouden wel eens een voorbode, een *early warning sign*, kunnen zijn van kritische maatschappelijke ontwikkelingen die ons, dus ook de gezagsdragers, te wachten staan. ‘Zouden kunnen’. Immers, het kan ook blijken dat ze helemaal geen voorhoede vormen, maar veeleer een doodlopende zijtak zijn. Een dergelijke conclusie kan zich uitkristalliseren en bij de bevolking postvatten als gezagsdragers luisteren naar de grieven en daarop terugzeggen wat zij menen dat gezegd moet worden. Iedere toeschouwer kan dan zijn oordeel vormen. Dat gaat niet als het gezag pleinburgers als een lastige plaag bestrijdt in plaats van ze als medeburgers tegemoet te treden.

DANKWOORD

Voor reacties op een eerste versie van dit essay dank ik Rudy Andeweg, Detmer Beukenhorst, Lenneke Boelen, Tom Eijsbouts, Martin Sommer, Chris ten Kate, Lenny Vulperhorst en Elly van der Wilk.

